

ТЕМА 4. ВІКТИМОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИННОСТІ

План:

1. Поняття і система віктимологічної профілактики
2. Форми і методи віктимологічної профілактики
3. Особа потерпілого та її правовий захист
4. Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів

1. Поняття і система віктимологічної профілактики

Світова стратегія боротьби зі злочинністю в нашій країні переходить до системного впливу на неї. Тобто втілюються в життя комплексні програми загальносоціальних та кримінально-правових заходів протидії цьому негативному явищу. Вітчизняні криминологи зробили вагомий внесок у результати таких розробок. Але поки що їх зусилля спрямовані переважно на опрацювання заходів впливу на злочини та осіб, які їх вчиняють. Жертва ж злочину, як правило, залишається поза увагою. Як наслідок, до цього часу нема повного обліку потерпілих, а тому не вивчаються їх соціально-демографічні, соціально-рольові, морально-психологічні, психічні та правові характеристики, роль у генезисі злочинної поведінки, розмір заподіяних їм збитків тощо. Заходи віктимологічної профілактики часто мають фрагментарний характер, а особа потерпілого розглядається лише як джерело інформації про злочин і злочинця та як сторона кримінального процесу.

Разом з тим, у зарубіжних країнах із кінця 40-х років ХХ століття послідовно втілюється ідея захисту жертв злочинів від протиправних дій злочинців та свавілля державних чиновників. Бенджаміном Мендельсоном, Гансом фон Хентігом, Генрі Елленбергером у той час були започатковані дослідження механізму злочинної поведінки з урахуванням віктимологічних аспектів¹. Вони сформулювали новий науковий напрям – *віктимологію як систему знань про жертву злочину*.

Виникненню віктимології сприяли такі обставини:

- а) соціальні та політичні зміни, які сталися після Другої світової війни;
- б) руйнування традиційних інститутів соціальної солідарності внаслідок урбанізації та міграції;
- в) зміна ролі сім'ї у суспільстві;
- г) зростання безробіття (як легального, так і прихованого);
- д) зменшення гарантованих законом можливостей особи для компенсації шкоди від злочинних посягань;
- е) обмеженість традиційних моделей профілактики злочинів, спрямованих виключно на нейтралізацію кримінальної активності злочинців².

Остання обставина спонукала правоохоронні органи якомога активніше використовувати можливості *віктимологічної профілактики, головною метою якої є зниження ризику стати жертвою злочину*. До цієї діяльності активно залучаються громадські організації, асоціації, різні спілки й комітети, клуби потерпілих тощо. Наприклад, у ФРН – це широко відоме громадське об'єднання “Біле кільце”, у США – Національна асоціація з надання допомоги жертвам та комітет “Жінки в боротьбі з погрозами зґвалтування”. На міжнародному рівні діють Всесвітня віктимологічна асоціація, Європейський форум підтримки жертв злочинів тощо. В Україні

1 Див.: *Ellenberger H.* Psychological relationships bet ween the criminal and his victim // *Revue internationale de Criminologie et de police technique.* – 1954; *Mendelsohn B.* Rape in criminology // *Justicia penale.* – 1940; *Mendelsohn B.* The victimology // *Etudes internationales de Psych_Sociologie criminale.* – 1956; *Hentig H., von.* The criminal and his vitime/ – New Haven Ct.: Yale universiyu press, 1948.

2 Див.: *Туляков В.А.* Віктимологія: соціальні і віктимологічні проблеми. – О., 2000. – С. 10.

1997 року теж був створений правозахисний центр “Ла Страда – Україна”, що є членом Всесвітнього альянсу проти торгівлі жінками. Головною метою центру є запобіжна робота серед жінок, які збираються за кордон, стосовно того, як не потрапити в тенета секс-бізнесу і не стати жертвами торгівців людьми³.

Проблема захисту прав жертв злочинів дістала відповідне схвалення і в Організації Об’єднаних Націй. Генеральна Асамблея ООН 29 листопада 1985 року затвердила Декларацію головних принципів правосуддя для захисту жертв злочинів і зловживань владою. Крім тлумачення термінів “жертва злочину” та “жертва зловживань владою”, Декларація визначила такі головні напрями підтримки потерпілих:

1) упровадження в національне законодавство держав, членів ООН, міжнародних стандартів доступу потерпілих до системи правосуддя та державної підтримки;

2) кримінально-правова реституція жертвам, їх сім’ям або утриманцям;

3) компенсації жертвам із державних і недержавних фондів;

4) надання необхідної матеріальної, медичної, психологічної та соціальної допомоги з урядових, добровільних громадських та місцевих джерел⁴.

Більшість розвинених країн ухвалили низку нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав жертв злочинів. У Європі з 1950 року щорічно 22 лютого проводиться День їх підтримки. Саме в цей день в Англії була опублікована Хартія підтримки потерпілих від злочинів. У США закон про права потерпілих від злочинів був прийнятий у 1980 році. Згідно з цим законом вони мають право: одержувати всю потрібну інформацію про види допомоги; вносити свої пропозиції про розміри і форми компенсації шкоди. Жертви злочину мають право не лише на відшкодування збитків самим винним, а й у порядку державної компенсації.

У США створено Національну організацію допомоги жертвам злочинів, при Міністерстві юстиції функціонує Департамент допомоги таким жертвам. У 1984 році був заснований Федеральний фонд допомоги жертвам для додаткового фінансування двох головних національних програм. Перша програма розрахована на утримання державних, громадських і приватних служб; друга – на забезпечення штатів додатковими коштами для виплати потерпілим державної компенсації за шкоду, заподіяну злочином⁵.

Деяке просування в цьому напрямі відбувається і в Україні. Кримінально-процесуальне законодавство передбачає право потерпілого або його представників подати позов, який розглядається судом одночасно з кримінальною справою. Рішення про відшкодування збитків суд приймає і без наявності позову в порядку кримінально-правової реституції. Однак в умовах економічної нестабільності та низького життєвого рівня більшості

3 Див.: *Полиция и борьба с преступностью за рубежом* (информационный сборник). – М., 1991; *Квашиш В.Е.* Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений. – М., 1999; *Українсько-американський регіональний семінар з правоохоронних питань у сфері боротьби з торгівлею жінками та дітьми.* – К., 2000.

4 Див.: *Міжнародні акти про права людини // Зб. док.* – М., 1998.

5 Див.: *Гошовський М.І., Кучинська О.П.* Потерпілий у кримінальному процесі України. – К.: Юрінком Інтер, 1998.

населення України такі рішення дуже рідко виконуються в повному обсязі. Подібну ситуацію могло б змінити на краще створення державного фонду для відшкодування збитків потерпілим від злочинів. Це посилює б соціальну захищеність людини, оздоровило моральну ситуацію в суспільстві, підвищило авторитет держави та її правоохоронних органів.

Важливим кроком до реального захисту окремих категорій осіб стало прийняття в грудні 1993 року законів України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” та “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”. У названих законах визначені не лише права й обов’язки осіб, стосовно яких здійснюються відповідні заходи безпеки, а й названі види цих заходів і порядок їх здійснення. Крім того, Комплексна програма профілактики злочинів на 2001–2005 роки, затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 року, містить низку заходів стосовно захисту життя, здоров’я, честі й гідності особи, її майна від злочинних посягань. Програма визначає, що основними напрямками такої діяльності є:

- виявлення каналів незаконного обігу і крадіжок вогнепальної зброї, боєприпасів і вибухових речовин із метою запобігання злочинним посяганням проти особи і суспільства, терористичним актам;
- посилення контролю за суб’єктами господарювання, що мають ліцензії на посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном;
- проведення обліку житла, де проживають особи похилого віку, самотні, визнанні недієздатними, психічно хворі, хворі на наркоманію і алкоголізм, із метою запобігання фактам знуцання над ними, незаконного відчуження їх житла;
- розробка заходів запобігання порушенням діяльності страхових, інвестиційних, пенсійних фондів, які залучають кошти громадян;
- проведення паспортизації під’їздів багатоповерхових жилих будинків і гуртожитків з метою вирішення питань щодо запровадження їх охорони, технічного захисту, системи термінового зв’язку постів охорони з міліцією тощо.

Важливим кроком до реального захисту окремих категорій осіб стало прийняття в грудні 1993 року законів України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” та “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”. У названих законах визначені не лише права й обов’язки осіб, стосовно яких здійснюються відповідні заходи безпеки, а й названі види цих заходів і порядок їх здійснення.

Проблема захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, ефективного поновлення їх прав, своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином, як свідчать результати аналізу законодавства та практики його застосування, залишається надзвичайно актуальною.

З метою вдосконалення правового та організаційного механізму захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, від 28

грудня 2004 року № 1560/2004 Указом Президента України була схвалена “Концепція забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів”. Вона визначає основні напрями забезпечення захисту законних прав та інтересів потерпілих, а саме: упровадження міжнародних принципів захисту законних прав та інтересів потерпілих, визначених Декларацією основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року) та Європейською Конвенцією щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (від 24 листопада 1983 року); упровадження в новому Кримінально-процесуальному кодексі України норм, які передбачають розширення процесуальних прав потерпілих відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи R(85)11 щодо становища потерпілого в рамках кримінального права та процесу; розроблення закону з питань забезпечення відшкодування потерпілим шкоди, в якому, зокрема, визначатимуться умови і порядок надання їм правової, медичної, соціальної і матеріальної допомоги, а також допомоги їх родичам та утриманцям, залежно від характеру і наслідків злочину, способу його вчинення, майнового стану потерпілого та інших обставин; розроблення механізму реалізації права потерпілого на відшкодування заподіяної злочином шкоди; встановлення обсягів відповідного бюджетного призначення у загальному фонді державного бюджету; розроблення та законодавче закріплення умов та порядку компенсаційної підтримки потерпілих за рахунок різноманітних форм обов’язкового та добровільного страхування; сприяння створенню громадських організацій і благодійних фондів надання допомоги потерпілим; активізація роботи щодо профілактики віктимної поведінки населення.

20 квітня 2005 р. № 110-р був затверджений план заходів щодо реалізації Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, на 2005–2006 роки. Основні положення зазначеного вище плану передбачають: підготувати проект Закону України “Про відшкодування шкоди особам, які потерпіли від злочинів”; забезпечити проведення соціологічних та кримінологічних досліджень з проблем захисту прав потерпілих; забезпечити інформування населення через друковані засоби масової інформації та Інтернет про причини й умови злочинності та способи захисту від злочинців, правила поведінки в екстремальних ситуаціях, а також надання порад щодо захисту особистого майна тощо.

На наш погляд, слід також згадати про проект Закону України “Про охорону прав жертв злочинів”, який визначає охорону прав жертв злочинів в Україні як національний пріоритет, з метою забезпечення реалізації прав жертв злочинів на життя, охорону здоров’я, інформацію, захист, реституцію та компенсацію, підтримку та всебічний розвиток, встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Основними завданнями цього Закону є захист прав і законних інтересів громадян, суспільства й Української держави від злочинних посягань, а також створення механізму протидії віктимізації громадян.

Оскільки виникненню злочинного наміру та вчиненню злочину здебільшого сприяють особистісні характеристики потерпілого, його поведінка і взаємини зі злочинцем, то під час розробки та реалізації запобіжних заходів мають бути враховані проблеми зниження віктимної схильності окремих осіб. Поведінка людини й окремих груп населення за своєю природою може бути віктимною, тобто ризикованою, необачною, легковажною, розпутною, провокаційною, нарешті, небезпечною для самих себе. Тому не викликає сумніву той факт, що потенційні потерпілі теж потребують профілактичного впливу.

Віктимологічну профілактику, на наш погляд, можна визначити як систему взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських й індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину.

Залежно від цілей і завдань, віктимологічна профілактика має три рівні: загальносоціальний, спеціальний та індивідуальний.

Загальносоціальний рівень включає заходи, пов'язані з вирішенням соціально-економічних і культурно-виховних завдань, спрямованих на усунення чи нейтралізацію факторів, що сприяють процесу віктимізації людей.

Спеціальний рівень – це здійснення державними органами, громадськими об'єднаннями й окремими громадянами заходів, які мають своєю спеціальною метою попередження злочинів шляхом недопущення реалізації віктимних властивостей окремих груп осіб (підлітків, людей похилого віку, представників окремих професій тощо).

Індивідуальний рівень охоплює профілактичні заходи стосовно осіб, які, враховуючи їх поведінку або сукупність особистісних характеристик, можуть із великою ймовірністю стати жертвами злочинів. Такі заходи спрямовані на підвищення захисних реакцій, а також забезпечення особистої, майнової та іншої безпеки цих громадян.

Об'єктом віктимологічної профілактики є: фактори, що формують індивідуальну чи масову віктимність; обставини віктимної ситуації та процес віктимізації.

Систему суб'єктів віктимологічної профілактики становлять:

-органи державної влади й місцевого самоврядування. Вони визначають основні напрями, завдання та функції профілактичної діяльності, забезпечують функціонування та реалізацію регіональних і місцевих програм;

-правоохоронні органи всіх рівнів. Вони забезпечують безпосереднє здійснення заходів спеціальної та індивідуальної віктимологічної профілактики (особиста охорона, охорона житла, майна тощо);

-підприємства й установи різних форм власності, громадські формування та окремі громадяни.

Усі суб'єкти віктимологічної профілактики об'єднані єдиними цілями, а також інформаційними, координаційними і правовими зв'язками.

2. Форми і методи віктимологічної профілактики

Ефективність віктимологічної профілактики неможлива без аналізу значного потоку відповідної інформації, яка дає змогу всебічно враховувати криміногенні чинники (як загальні, так і стосовно конкретного злочину). Місце, час, способи вчинення злочинів, найтипівіші категорії осіб, втягнутих у них як злочинців або потерпілих, – усе це треба ґрунтовно знати при організації попереджувальної роботи. Вивчення зібраної інформації дозволяє виявляти типових потенційних потерпілих, що може здійснюватися *за трьома напрямками*:

-від ситуації, коли, аналізуючи обстановку, “виходять” на конкретних віктимологічно уразливих у цій ситуації осіб;

-від злочинця, коли шляхом вивчення його зв'язків або типової поведінки визначається коло потенційних його жертв;

-від потерпілого, коли конкретна особа виявляє підвищені віктимні якості.

*Важливим засобом загальної віктимологічної профілактики є **правове виховання***. Практика свідчить, що деякі злочини стали можливими у зв'язку з правовою неосвіченістю потерпілих. Позитивний ефект досягається роз'яснювальною роботою серед населення, особливо тієї його частини, яка характеризується підвищеною віктимністю. Тут важливо поширювати відомості про осіб, які завдяки своїй необачності стали жертвами злочинів, активніше використовувати радіо, телебачення, періодичну пресу. Виступаючи з лекціями і бесідами, працівники правоохоронних органів повинні звертати увагу на обставини віктимного характеру, рекомендувати бути пильнішим, дотримуватися правил безпеки, критичніше ставитися до своїх учинків.

Індивідуальна віктимологічна профілактика полягає у виявленні осіб із підвищеною віктимністю і проведенні з ними профілактично-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочинних посягань. *Прийоми і методи* індивідуальної віктимологічної профілактики достатньо відомі. Проте вони, як правило, зводяться лише до захисно-виховної роботи з громадянами, які стали потерпілими. Робота з виявлення осіб із підвищеною віктимністю практично не ведеться. Така однобічність у віктимологічній профілактиці обумовлена, головним чином, відсутністю спеціальних методик виявлення осіб із підвищеною віктимністю і суб'єктів, які здійснюють цей вид профілактики.

Індивідуальна віктимність проявляється у різноманітних формах. Скажімо, у потерпілих від шахрайства і зґвалтувань вона виражається в байдужій, аморальній, а то й провокуючій поведінці; від кишенькових крадіжок – у легковажній поведінці. Звичайно, як би ми не знали віктимологічні обставини і чинники, що призводять до злочинів, не

покращували економічну ситуацію в країні й удосконалювали закони, все ж таки будуть існувати неухважні й безтурботні громадяни, які спроможні стати жертвою злочину. Але це не означає, що зменшення віктимності окремих людей є марною справою. Тут можливе використання двох взаємопов'язаних напрямів у рамках індивідуальної віктимологічної профілактики: а) виявлення осіб із підвищеною віктимністю; б) корекція віктимності в окремих громадян.

Виявлення осіб з підвищеною віктимністю, тобто тих, хто потребує профілактичного впливу, є, по суті, і прогнозуванням їх віктимної поведінки. Таке прогнозування дуже складне. Обсяг і якість інформації повинні забезпечуватися вивченням не лише соціально-демографічних і правових ознак конкретної особи, але й даних, що характеризують особливості її поведінки.

У цьому зв'язку особливого значення набуває методологічне забезпечення вказаної проблеми. *Методологія прогнозування індивідуальної віктимної поведінки* дістає своє втілення, насамперед, у принципах прогнозування. Одним із них є *принцип можливості того чи іншого розвитку подій*. Сутність його полягає в тому, що при оцінці явища, істинність якого невідома, треба керуватися найімовірнішою і найприйнятнішою інтерпретацією.

З можливістю прогнозування тісно пов'язаний *принцип відносності*. Передбачення певних явищ не може бути абсолютним. У зв'язку з цим співвідношення пов'язаних між собою явищ, залежних від прогнозованого об'єкта й обсягу інформації про нього, визначає рівень відносності результатів прогнозу. Ще одним принципом є *системність*. У широкому розумінні він означає, що передбачення віктимної поведінки є ланкою в системі прогнозування загальної поведінки людини. У вузькому значенні цей принцип розглядає передбачення віктимної поведінки як закінчену систему, всі елементи якої спрямовані на складання прогнозу віктимної поведінки.

Виявивши певний ступінь віктимності й ознак, що визначають можливість її розвитку в подальшому, та використовуючи заходи індивідуальної віктимологічної профілактики, можна знизити потенціал віктимності конкретної особи. Саме в цей момент і повинна вступати в дію ***програма корекції віктимності в окремих громадян***. Вона здійснюється у двох формах – *безпосередньої і ранньої*.

Заходи безпосередньої профілактики спрямовані на особу, яка вже стала жертвою злочину або перебуває у стані, близькому до “перетворення” у жертву; ***заходи ранньої профілактики*** – на особу, яка підпадає під ознаки потенційної жертви через те, що вона володіє високим ступенем віктимності. Відмінність між цими формами профілактики обумовлена головним часовим критерієм, який дозволяє визначити стан потенційної жертви до моменту вчинення стосовно неї злочину. Останнє пов'язане з вибором конкретних профілактичних заходів. Наприклад, якщо громадянин поводиться безпечно і легковажно в громадському місці, явно

демонструє зміст свого гаманця, не контролюючи при цьому ситуацію, то треба негайно припинити його очевидну віктимну поведінку. Наразі йдеться про безпосередній профілактичний вплив, оскільки часовий фактор тут зведений до нуля.

Рання профілактика застосовується зі значним інтервалом у часі. Наприклад, для попередження квартирних крадіжок потрібне попереднє накопичення інформації про жителів району, які можуть стати жертвами цього злочину через своє матеріально-фінансове становище або не вжиття ними заходів безпеки. Виявивши громадян із підвищеною віктимністю, потрібно проводити з ними відповідну роботу.

Індивідуальна віктимологічна профілактика має бути спрямована не лише на потенційних жертв, але й на їх мікросередовище. Система заходів даної профілактики характеризується не простим впливом активного суб'єкта на пасивний об'єкт, а специфічною формою міжособистісного зв'язку, коли одна сторона намагається перетворити поведінку іншої в позитивному для неї напрямі.

Заходи індивідуального впливу можна розділити на два види: переконання і допомоги. **Заходи переконання** мають як захисний, так і виховний характер. Ними є бесіди, роз'яснення того, як не стати жертвою злочину, забезпечити цілісність свого майна тощо. Умовою, що сприяє вчиненню багатьох злочинів, є алкогольне сп'яніння жертви, тому віктимологічна профілактика значною мірою спрямована на попередження пияцтва. Крім того, треба активно пропагувати й інші засоби профілактики – встановлення охоронної сигналізації, використання технічних засобів особистої безпеки тощо.

До **заходів допомоги** належить, насамперед, організація спеціальних консультаційних пунктів, центрів соціально-психологічного впливу на громадян, основним завданням яких є інформування населення про способи захисту від злочинів. У центрах психологічної допомоги слід організовувати групові й індивідуальні консультації з потенційними жертвами злочинів, під час яких надавати їм соціально-психологічну допомогу, прогнозувати їх індивідуальну поведінку, виявляти і намагатися разом з ними нейтралізувати віктимологічно значимі якості особи.

Важливим елементом віктимологічної профілактики є правова освіта населення. Знання законів, що регулюють цивільні, трудові, сімейні, господарські, кримінально-правові та інші відносини, дозволить багатьом уникнути долі постраждалих від злочинів.

3. Особа потерпілого та її правовий захист

Віктимологічна профілактика неможлива без урахування особи потерпілого. Людина, яка постраждала від посягання на своє життя, здоров'я, честь і гідність, а також майно, потребує соціального захисту.

У чинному законодавстві України значне місце відведено захисту прав і свобод громадян, у тому числі жертв злочинів. Однак у сучасному кримінальному правосудді головна увага приділяється захисту прав і законних інтересів підсудного, якому загрожує кара з боку держави за

вчинене, а потерпілим, серед яких є найуразливіші категорії людей – діти, інваліди, люди похилого віку, не завжди надається належна допомога.

Як вже зазначалося, Декларація ООН “Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою” порушила проблему відновлення балансу між основними правами підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного, з одного боку, й інтересами жертви – з іншого. Декларація окреслила також шляхи подальшого вдосконалення захисту прав потерпілого.

В Україні поки що навіть відсутня єдина віктимологічна статистична звітність. Різні правоохоронні органи акцентують увагу на окремих віктимологічних аспектах, що не дозволяє об’єктивно оцінювати стан справ у цій сфері. Статистична звітність Міністерства внутрішніх справ стосовно потерпілих та завданої шкоди є недосконалою. У ній не відображається кількість осіб, які звернулися із заявами про злочин, кількість повідомлень про злочини, не вказується число порушених за ними кримінальних справ, не зазначаються категорії потерпілих, види та суми заподіяних і відшкодованих збитків.

Проведене нами вивчення 107 кримінальних справ, за якими було засуджено 148 осіб, показало, що з них засуджені за: корисливі злочини – 51 особа (34,5 %); вбивства – 49 осіб (33,1 %); злочини проти здоров’я – 23 особи (15,5 %); хуліганство – 17 осіб (11,5 %); статеві злочини – 5 осіб (3,4 %); порушення правил безпеки руху – 3 особи (2,0 %). Від цих злочинних посягань потерпіло 180 осіб, із них: похилого віку (понад 60 років) – 110, що становить 61,1 %; малолітніх та неповнолітніх – 64 особи (35,6 %). Серед потерпілих 96 осіб (53,3 %) становлять особи жіночої статі. Дослідження свідчить про те, що злочини, вчинені проти дітей, інвалідів та осіб похилого віку, здебільшого мають корисливий характер.

Порівнюючи статистичні показники, які стосуються злочинних посягань на людей похилого віку та дітей, яких у нашому суспільстві приблизно рівні пропорції, можна дійти висновку, що права й інтереси дітей мають надійніший захист, ніж осіб похилого віку. Останні, як правило, самотні й перебувають у скрутному матеріальному становищі. Саме вони й стають об’єктами злочинних посягань з боку осіб, які ніде не працюють, зловживають спиртним, мають судимість (частка раніше засуджених становить 40,7 %). Останніми роками все частіше предметом корисливих злочинів поряд з дорогими речами стають продукти харчування, худоба, птиця, зерно, консервація домашнього виготовлення тощо.

З аналізу вивчених справ видно, що малолітні і неповнолітні рівною мірою страждають від корисливих та насильницьких злочинів. Від посягань на життя і здоров’я – 30 осіб (46,9 %), 15 із них загинуло, у тому числі восьмеро дітей віком до 10 років. Від посягань на майно потерпіло 24 особи. Злочини проти дітей та підлітків вчиняються переважно молодими особами. Частка засуджених віком до 21 року в таких справах становить 77,8 %. Характерним для всіх вивчених справ є те, що в жодній з них посягання на

потерпілих не були викликані їх неправомірними або образливими діями стосовно злочинців.

Останнім часом жертвами протиправних посягань все частіше стають власники приватних квартир, як правило, самотні люди похилого віку, які з різних причин (довірливість, необізнаність із законодавством, вади здоров'я) підписували договори купівлі-продажу, дарування або довічного їх утримання. Узагальнення судової практики свідчить також про те, що жертвами злочинів стають переважно діти, які виховуються одним із батьків, або сироти, які потерпають від жорстокого поводження з ними в дитячих закладах. Законодавством деяких країн передбачена відповідальність за жорстоке поводження з дітьми у сім'ях. Так, у Швеції 1 грудня 1979 року прийнято Закон проти тілесних покарань, який передбачає: "Діти мають право на піклування, безпеку та добре виховання. При поводженні з дітьми треба поважати їхню індивідуальність. Вони не можуть бути об'єктом тілесних покарань або будь-якого іншого принизливого ставлення".

На нашу думку, важливим питанням є правове становище потерпілих. Згідно з КПК України потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Жертва злочину набуває статусу учасника процесу з моменту винесення слідчим постанови про визнання особи потерпілою.

Відповідно до названої раніше Декларації ООН, особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи був засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних відносин між правопорушником і жертвою. Поняття "жертва" у певних випадках включає близьких родичів або утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано шкоди при спробі надати допомогу жертвам, які перебувають у тяжкому стані.

Згідно з КПК України в справах про злочини, унаслідок яких настала смерть потерпілого, права, передбачені цією статтею, мають його близькі родичі. Вичерпний перелік цих прав міститься в КПК України. На нашу думку, така норма не забезпечує належного захисту прав людей похилого віку та інвалідів, які часто проживають одні, не маючи близьких родичів. Крім того, у потерпілих можуть бути інші особи, які хоча за законом не є близькими родичами, але є для них близькими людьми. Наприклад, фактична дружина, племінники, двоюрідні брати та сестри.

Більше того, порівняно з іншими учасниками процесу КПК України передбачає обмежений перелік прав потерпілого, що ставить його в нерівне становище з обвинуваченим.

Громадянин, визнаний потерпілим від злочину, або його представник має право: давати показання у справі; надавати докази; заявляти клопотання; знайомитися з матеріалами справи з моменту закінчення досудового слідства, а у справах, де досудове слідство не проводилося, після віддання обвинуваченого до суду; брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка проводить дізнання,

слідчого, прокурора й судді, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду й постанови судді.

Законодавство деяких країн передбачає обов'язкову участь потерпілих і врахування їх думки при розгляді таких питань, як умовно-дострокове звільнення засуджених від покарання, про передачу на поруки (у стадії досудового слідства) або закриття справ з інших підстав. Тому було б доцільним запровадити обов'язкове складання протоколу про оголошення потерпілому чи заявникові про закриття справи або відмову в її порушенні. В цих протоколах має зазначатися про роз'яснення прав, передбачених КПК України.

Сьогодні навіть менш вразливі верстви населення, які виступають як потерпілі, слабо захищені. Слідчі продовжують хибну практику, сповіщаючи обвинувачуваного, його родичів про місце проживання потерпілих, пропонують домовлятися між собою. За таких обставин не може йтися про належний захист потерпілих.

Велике значення має відшкодування потерпілим матеріальної та моральної шкоди, завданої злочином. Відповідно до КПК України, особа, якій злочином заподіяно матеріальну шкоду, може пред'явити цивільний позов до обвинуваченого або до осіб, які несуть матеріальну відповідальність за його дії. Згідно зі КПК України про визнання особи цивільним позивачем слідчий виносить постанову, а суд – ухвалу. Оскільки у вказаних нормах не були передбачені аналогічні права для потерпілих у разі заподіяння їм моральної шкоди, у проекті КПК ця прогалина усунута.

Ще не існує сталої практики щодо розмірів моральної шкоди від злочину. Суди приймають різноманітні рішення при майже однакових обставинах. Мають місце випадки стягнення моральної шкоди за тілесні ушкодження в більшому розмірі, ніж у зв'язку зі смертю. Тому назріла необхідність розробити чіткі критерії визначення розмірів моральної шкоди за різні види злочинів. Удосконалення потребують і деякі інші правові норми, що стосуються відшкодування завданої потерпілим матеріальної та моральної шкоди за рахунок держави, з наступним стягненням збитків із засуджених у доход держави в порядку регресу.

Верховна Рада України підтримала в першому читанні законопроект, який пропонує відшкодувати за рахунок держави завданий фізичній особі матеріальний збиток від злочину в розмірі, що перевищує 1660 грн, у випадку, якщо правоохоронні органи впродовж півроку не встановили особистість злочинця.

Пропонується також передбачити відшкодування за рахунок держави матеріального збитку, розмір якого перевищує п'ятикратний мінімальний розмір заробітної плати (1660 грн), завданого фізичній особі злочинним зазіханням на її життя, здоров'я чи майно, у випадку, якщо компетентні державні органи впродовж шести місяців не встановили особу, яка вчинила такий злочин.

Збиток відшкодовується громадянину в повному обсязі, але не може перевищувати 100 мінімальних розмірів заробітної плати, визначеної

законом на час прийняття судом рішення в справі про відшкодування такого збитку.

Сума відшкодування збитку не оподатковується податками. Виконання рішення суду про відшкодування матеріального збитку за рахунок держави здійснюють органи державної виконавчої служби Міністерства юстиції за рахунок коштів держбюджету зі спеціального фонду потерпілого в Україні. Пропонуємо, щоб такий фонд потерпілого створювався в розмірі, еквівалентному не менше 2 млн євро на рік.

Як вказано у § 12 вищеназваної Декларації ООН, у випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів до надання компенсації: а) жертвам, які внаслідок злочинів дістали тяжкі ушкодження або значно погіршили своє фізичне чи психічне здоров'я; б) сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали недієздатними внаслідок злочину.

Зважаючи на досвід зарубіжних країн, з метою поліпшення виконання рішень про компенсацію потерпілим, варто надати таким виплатам пріоритетного значення порівняно з іншими майновими стягненнями з правопорушника.

Внесення змін і доповнень до національного законодавства, а також розробка нових законів щодо посилення захисту потерпілих від злочинів, мають відбуватися на основі таких міжнародно-правових актів:

- Загальної декларації прав людини;
- Міжнародного пакту про громадянські та політичні права;
- Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права;
- Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього;
- Конвенції про права дитини;
- Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок;
- Декларації про ліквідацію насильства стосовно жінок;
- Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього;
- Конвенції про недопущення рабства та подібних практик;
- Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими;
- Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання;
- Кодексу поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку;
- Приписів медичної етики, що стосуються поведінки медичного персоналу, передусім лікарів, при захисті ув'язнених та затриманих, проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність поводження та покарання;
- Конвенції проти захоплення дипломатів та взяття їх у заручники;
- Кодексу норм поведінки на державній службі;
- Кодексу поведінки для державних посадових осіб.

4. Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів

Найбільш кардинальними із заснованих на даних віктимологічного аналізу є заходи, зорієнтовані на усунення ситуацій завдання шкоди. Це наочно прослідковується стосовно попередження злочинів окремих видів.

Коротко розглянемо заходи віктимологічної профілактики, яку ще зазвичай називають “профілактикою навпаки”, таких видів злочинів, як квартирні крадіжки, незаконне заволодіння автотранспортними засобами, грабежі та крадіжки, зґвалтування.

Заходи захисту від крадіжок із помешкань громадян. Експерти вважають, що “середньостатистичний” крадій відмовиться від свого наміру, коли на його шляху з’явиться перешкода, на подолання якої доведеться потратити зайві чотири хвилини. Отже, варто ретельно перевірити усі підходи, що ведуть до квартири: двері, вікна, підвал, гараж, слабкі місця, які можна легко відчинити або зламати.

Двері слід зробити міцними, краще броньованими, укріпити раму вікна; замінити звичайний замок на надійний; скляні двері закрити металевими жалюзіями. На нижніх поверхах варто поставити захисні ґрати.

Доцільно також установити освітлення вхідних дверей і обладнати квартиру охоронною сигналізацією. У випадках тимчасового залишення квартири, потрібно надати будинкові (квартирі) жилого вигляду; пропонується застосовувати таймери, які періодично включають і виключають світло та радіо; припинити на певний час доставку пошти та кореспонденції; на балконі вивісити білизну. Подібні хитрощі створюють ілюзію присутності вдома господарів.

Заходи проти незаконного заволодіння автотранспортними засобами:

- не залишати автотранспорт без нагляду;
- паркувати автомобіль лише на стоянці, що охороняється;
- оснастити автотранспортний засіб електронним та механічним протиугінним пристроєм;
- не брати в салон незнайомих пасажирів;
- не показувати навіть близьким людям порядок відімкнення протиугінного обладнання;
- не залишати в машині ключ запалювання.

Заходи захисту від пограбувань та крадіжок:

- не носити гаманець у верхніх кишенях одягу;
- не брати із собою зайвих грошей, а лише потрібну суму;
- бажано мати при собі другий гаманець із дрібними грошима, який за потреби можна віддати грабіжникам; ніколи не тримати всі гроші в одному місці;
- обов’язково мати в кишені розмінну монету, щоб без потреби не розкривати гаманець та не привертати уваги злочинців;
- жіночі сумочки особливо кидаються у вічі грабіжникам, тому їх не можна залишати без уваги. Не носити відкрито коштовні прикраси та інші дорогі речі;

- не прикріпляти до ключів від квартири жодних предметів, які дозволяють розшукати власника ключів;

- мати при собі свисток чи газовий балончик, а вночі – кишеньковий ліхтарик;

- не підніматися по сходах, якщо працює ліфт. У разі нападу в ліфті, натиснути на кілька кнопок для його зупинки і звати на допомогу.

Заходи захисту проти звалтування:

- обирати при переміщенні в містах добре освітлені людні вулиці;

- бути завжди максимально обережними та уникати навіть малоймовірної небезпеки;

- не виходити вночі з роботи поодиночі, у громадському транспорті триматися один одного;

- з'ясувати заздалегідь місцезнаходження телефонів, а також міліцейських постів по дорозі додому;

- у випадку нападу гучно звати на допомогу перехожих чи сховатися від переслідування в найближчому будинку;

- про факт нападу негайно сповістити міліцію.

Практичні поради віктимологічної профілактики:

- уникати місць чи ситуацій, які створюють сприятливі умови для злочинного посягання (безлюдні місця, під'їзди, підвали тощо);

- не спілкування з представниками криміналітету (кримінального світу), не мати спільних справ чи відносин з ними;

- не поширювати про себе та свою сім'ю вичерпну інформацію (навіть законослухняним оточуючим), яка може викликати зацікавленість та увагу злочинців);

- зберігати максимальну закритість у відносинах з незнайомими громадянами (невизначеність, ситуація, коли жертва залишається "утаємненою" для злочинця), тобто взагалі не вступати в контакти зі злочинцями;

- при небезпеці нападу зі сторони звичайного злочинця роботи все для того, щоб привернути увагу оточуючих до себе чи чинити активний опір; зі сторони високопрофесійного злочинця - навпаки, проявити витримку, спокій, можливо піти на поступки, знижуючи рівень його агресивності.

На жаль, віктимологічна профілактика злочинів ще не набула поширення в нашій країні. Хоча в деяких районах Києва подібні рекомендації розповсюджували дільничні інспектори міліції як "пам'ятки" для мешканців міста. Заходи віктимологічної профілактики слід розробляти з урахуванням специфіки місцевої кримінальної ситуації і через засоби масової інформації доводити до відома населення.

